

An aerial photograph of a rural landscape. The foreground shows a large green field with a winding path or stream. In the middle ground, there is a village with several buildings and a church spire. The background features rolling green hills under a hazy sky. The title text is overlaid on the upper part of the image.

Krajina jako antropologická čítanka

STEAM

Tereza Blažková,
Petra Červinková (eds.)

TOGGA

Krajina jako antropologická čítanka

Tereza Blažková, Petra Červinková (eds.)

STEAM

Tato publikace byla financována prostřednictvím Studentské dotace pro vědu na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy pod číslem SDPV 52/2012.

Lektorovali:

Mgr. Eva Chodějovská, PhD.

Prof. PhDr. Václav Matoušek, CSc.

© Tereza Blažková, Petra Červinková (eds.), 2015

Cover photo © Tereza Blažková, 2015

© Togga, 2015

ISBN 978-80-7476-039-6 (print)

ISBN 978-80-7476-242-0 (online: pdf)

Obsah

Petr Gibas – Karolína Pauknerová Krajina jako téma, terén i problém současné společenské vědy: antropologické čtení krajiny	7
Martin Charvát Krajina a literatura: O dvou způsobech „bytí v prostoru“	19
KRAJINA MĚSTA	
Lukáš Vacek Genius loci: integrální součást městského prostoru	31
Martin Veselý Kritické zhodnocení ideového pozadí panelových sídlišť	43
Hana Daňková Kolektivní dům v Litvínově: modernita a utopie	65
Robert Kulmiński Ne-místo – Praha hlavní nádraží	77
KRAJINA „NE-MĚSTA“	
Tomáš Klimek – Pavel Bolina Vliv historických cest na podobu krajiny	93
Jan Vtípil Družstevní sušárenství a východočeský venkov. Perspektivy výzkumu	117

Tereza Blažková
**Plavení dřeva: důsledky exploatace lesů v 19. století v horské krajině
na příkladu Šumavy a Novohradských hor** 135

Václav Kozina
**Nepřátelé stromy. „Kontraarborcentrická mentalita“ v současné
české společnosti na příkladu obce Staňkov u Domažlic** 149

KRAJINA RELIGIÓZNÍ

Miloš Sládek
**Mezi sakrální a desakralizovanou krajinou aneb Česká pobělohorská
krajina a její další osudy** 167

Josef Kadeřábek – Zuzana Skořepová
Odras víry v krajině 17. století. Snahy Martiniců o rekatolizaci obrazem 175

Petra Červinková
Zanikající ojedinělý typ sakrální památky ve šluknovské krajině 185

Milan Hlinomaz
Krajiny tří klášterů (Teplá, Chotěšov, Vyšší Brod). Nástin problematiky 211

Tomáš Boukal
Posvátná krajina v představách původního obyvatelstva Sibiře 229

ARCHEOLOGIE KRAJINY

Milan Kuchařík
**Archeologie krajiny a její současné perspektivy na příkladu
mikro- a makrosondy do kulturní krajiny** 245

Summary 299

O autorech 319

Krajina jako téma, terén i problém současné společenské vědy: antropologické čtení krajiny

Karolína Pauknerová – Petr Gibas

Krajina jako mnohvrstevnatost (témat)

Krajina se v poslední době stala oblíbeným tématem nejen pro přírodní a společenskou vědu, ale i pro širokou veřejnost. Mnohvrstevnatost zájmu o krajinu v českém prostředí dokládá úspěch populárně naučných prací (např. Cílek 2005, Hájek 2008) i množství vynořujících se odborných studií. Tyto studie se v českém akademickém prostředí rozepínají od přírodovědných disciplín jako biologie / ekologie (Hadač 1982, Sádlo 1994) přes klasické vědy jako archeologie (Gojda 2000) až po historiografii (Matoušek 2010), sociologii (Lapka 2009) a v poslední době též sociální a kulturní antropologii (Gibas – Pauknerová 2009). Zároveň se objevují i texty, které jednotlivé „vědy“ propojují a otevírají mezi nimi dialog (např. Hájek 2003, Sádlo et al. 2005). Neutuchající zájem i šíře odborného promýšlení dosvědčují, že krajina představuje nosné téma. V mnohosti přístupů, myšlenek a pohledů však může být obtížné nalézt jednotící prvek. Je krajina pouze módním termínem spojujícím nesourodou směs odborných zájmů, nebo možným mostem mezi jinak často oddělenými disciplínami a přístupy?

Krajinu lze pro různé účely samozřejmě definovat různě a nahlédnout ji z mnohdy téměř protichůdných úhlů. Jinak budeme krajinu vymezovat pro ochrannářské či legislativní účely (např. Vorel – Kupka 2008, Löw 2011 či Löw – Míchal 2003) a jinak zase pro účely dějin umění (např. Hejzlar 2010 či Weber 1981). Na jedné straně půjde o vymezení krajiny a jejích kvalit, které je třeba chránit, na straně druhé o vymezení vztahu mezi krajinou a kánony zobrazování vnější skutečnosti,

o analýzu způsobů zachycení a vyjadřování jednotlivých skladebných prvků (vizuálně) komponovaných krajin. V současné (anglofonní) společenské vědě je i přes ohromující mnohost přístupů ke krajině možné identifikovat několik tendencí, které se doplňují, konkurují si, nebo se míjejí. Kromě deskriptivně analytických přístupů zaměřujících se na fyzickou stránku krajiny (v Čechách například výše zmíněný ochranářský diskurz či například klasická krajinná ekologie, viz Hadač 1982) se prosazují přístupy ovlivněné kritickými kulturními studii a zaměřující se na krajinu jako historicky vzniklé způsoby rozumění světu, který nás obklopuje (např. Cosgrove 1984, Cosgrove a Daniels 1990, Duncan 1988, Duncan a Duncan 1990) a které zpětně ovlivňují jeho tvar i náš prožitek (namátkou Bender 1998, Okely 2001, Rodman 1992). Jiné práce zase zdůrazňují skutečnost, že krajina, ať již chápaná jako materiální prostředí, nebo jako do značné míry kulturně konstruovaná, není nikdy „hotová“, ale neustále se mění, a představuje tedy spíše proces než stabilní entitu (viz Bender 2002, Hirsch – O’Hanlon 1995, Ingold 1993). Třetí skupinou přístupů ke krajině je fenomenologií ovlivněné pojetí krajiny jako světa zažívaného prostřednictvím lidské tělesnosti, které klade důraz nejen na materialitu krajiny, ale i na způsoby, jak se nám postupně krajina otevírá (a uzavírá), jak se nám odhaluje prostřednictvím aktivit, smyslů a emocí (Classen 2005, Howes 2004, Low 2003, Tilley 2004, Tilley 2008).

Všechny tyto práce se epistemologicky nacházejí na pomezí antropologie, archeologie, geografie, historiografie, sociologie a dalších, kde postupem času vzniká osobitá nika studia krajiny, v níž se prolínají přístupy různých disciplín, jejichž prolnutí pak tyto disciplíny zpětně ovlivňuje.

Když se však pokusíme najít společné jádro těchto na první pohled různorodých přístupů, můžeme krajinu pracovně nahlédnout jako to, co nás obklopuje a co my lidé vnímáme jako souvislý a smysluplný celek. Jinak řečeno, člověk krajinu prvotně zakouší prostřednictvím svých smyslů, krajina se mu otevírá ve vnímání. Lidé jako tělesné bytosti vnímají strmost srázů hor, hladkost vodní hladiny, rychlost toku řeky, hrubost povrchu cesty, vůni třešňových květů i slanost vzduchu na pobřeží moře. Dokonce i myšlenou či namalovanou krajinu vnímáme do značné míry prostřednictvím mnohosti smyslů. V závislosti na kultuře, ve které žijeme či do které jsme se narodili, na naší výchově a pozici ve společnosti, na našich zájmech, zálibách a zkušenostech pak přisuzujeme těmto vnímaným kvalitám krajin významy, rozumíme jim. Strmý horský svah může být příjemnou výzvou pro horolezce, ale

může být děsivou představou pro zbloudilého turistu. Krajina se vzrostlým rozsáhlým lesem je pro soudobého Středoevropana nejčastěji něčím, co má rád, kde rád relaxuje, kde hledá klid, ale pro středověkého Středoevropana by hvozd představoval místo obávané, obývané podivuhodnými bytostmi, místo, kterému je lepší se vyhnout. Tělem zprostředkované smyslové vnímání materiálního světa kolem nás se tak mísí (a je jimi i formováno) s kulturně, historicky a sociálně danými významy a předporozuměními. Vzniklý propletenec prostorového, materiálního, smyslového, myšlenkového, společenského i osobního utváří naši krajinu.

Odsud, z onoho procesu proplétání se mnohovrstevnaté zkušenosti v krajině a zaplétání se do krajiny plyne i antropologický zájem o krajinu jako téma, terén a (odborný) problém. Předkládaná kniha má za cíl ukázat krajinu z pohledu antropologie a dokázat, že i pro antropology představuje krajina výzvu, které chtějí čelit. Jednotlivé kapitoly představují možnou mnohost antropologického zkoumání krajiny, od intuitivního rozumění krajině skrze elementy, z nichž sestává, přes analýzu symbolických významů do krajiny zapsaných, až k teoretickému promýšlení krajiny jako entity, která překračuje jednotlivé elementy a odkazuje ke způsobům bytí člověka v prostoru.

Z předcházejících úvah nicméně plyne, že pro antropologii představuje hlavní téma nikoli krajina samotná, ale zejména vztah mezi krajinou a člověkem. Pro antropology (a nejen pro ně) je do značné míry (i když nikoliv výlučně) středem krajiny člověk. Od člověka krajina ubíhá do všech stran, kam oko dohlédne a kam noha došlápne. Člověk prostor zakouší, mění ho a dává mu významy. Prostor na člověka bezesporu působí, a zpětně jej ovlivňuje. Ze vzájemného působení člověka a prostoru se rodí krajina.

Pokud budeme o krajině uvažovat tímto způsobem, je zřejmé, že krajina se rozprostírá všude kolem nás, obklopuje nás a nelze jí uniknout. Krajina je zřejmě hluboce napojena na způsob bytí člověka v prostoru, z tohoto způsobu je sycena a z něj pro člověka povstává. Toto téma ve své kapitole zajímavým způsobem diskutuje Martin Charvát, když analyzuje dva způsoby bytí v prostoru, jak je prozkoumává modernistická literatura (Thomas Mann, Alfred Döblin a Franz Kafka). Martin Charvát ukazuje, že krajina jím pročtených modernistických románů vyvstává na pomezí dvou sil, dvou protichůdných bytí v prostoru a díky svému propojení s pocity a pocitovostí zároveň člověku umožňuje uniknout od svazujícího diktátu organizace a teroru řádu.

Krajina je tedy mnohotvárná a mnohotvárné jsou i způsoby, jakými k ní jednotliví autoři předkládané knihy přistupují. Vzhledem k provázanosti člověka a krajiny, napojení krajiny na lidské bytí ve světě (a společnosti) se krajina ukazuje jako důležité téma pro antropologii, jak koneckonců dokládají i kapitoly této knihy.

Krajina jako terén (městský i neměstský)

Setkáme se s tím, že v běžné řeči se výraz „krajina“ často používá jako synonymum venkova nebo v širším smyslu jako synonymum pro přírodu, často tedy jako významový protiklad „města“. V odborných publikacích se toto dělení neobjevuje, je proti duchu současného přemýšlení o krajině a mnoho opor pro ně nenajdeme.

Krajina městská i krajina venkovská, nebo spíše krajina neměstská, se od sebe samozřejmě liší svou podobou a způsoby, jak ji zakoušíme a jak jí rozumíme („osmyslujeme“). Způsoby zakoušení se samozřejmě také liší podle toho, jsme-li stálými obyvateli, či návštěvníky, domácími, či cizinci, těmi, kdo podobu krajiny spíše ovlivňují, či těmi, kdo ji spíše reflektují. Městská krajina je stejně jako krajina neměstská krajinou uměle vytvořenou, je výsledkem a odrazem práce a přemýšlení lidí (k vytváření krajin srov. Kyselka 2007). Krajina existuje jen jako kulturní krajina. Toto tvrzení je neproblematické, mluvíme-li o městské krajině, kde je umělost jaksí více viditelná, a do značné míry i pro krajinu zemědělskou, do které se viditelně vtiskl objem lidské práce. Nicméně i na první pohled přírodní krajiny, člověkem zdánlivě nezasazené, jsou dnes ve skutečnosti kulturním konstruktem, a tedy kulturní, nikoli přírodní krajinou. Vezměme si Boubín, prales na Šumavě, jednu z nejstarších národních přírodních rezervací u nás. Rezervace se v průběhu let rozrůstala, ničily ji povětrnostní vlivy, kůrovec i turisté. Vnitřní část pralesa je dokonce ohraničena plotem, který zamezuje vstupu nejen lidí, ale i zvíři. Uměle se tu tak pěstuje prales. Na části rezervace se v současnosti těží dřevo, vede skrz ni naučná stezka a turistické trasy k rozhledně na vrchu Boubíně. Dřevo se na Boubíně těžilo i v minulosti, Boubínské jezírko vybudované v první polovině 19. století sloužilo jako vodní nádrž pro plavení dřeva do sklárny v Lenoře. Na tomto příkladě vidíme, že i krajina, na první pohled přírodní a bez zásahu člověka, je krajinou konstruovanou, a to nejen v abstraktním smyslu – Boubín jako kulturní konstrukt přírodního místa –, ale i ve

smyslu materiálním – Boubín jako turistická destinace, Boubín jako zásobárna dřeva (srov. Schama 2007 o americké divočině).

Různými ohledy městské krajiny se zabývají tři autoři kapitol této knihy: Lukáš Vacek se zaměřil na téma *genia loci*, Robert Kulmiński na problematiku místa a ne-místa a Martin Veselý na vliv myšlenkových konceptů meziválečné avantgardy na socialistickou výstavbu a tvar současného města.

Kapitola Lukáše Vacka je čistě teoretická a představuje *genia loci* jako mnoho-rozměrný fenomén, který se ukrývá za viditelnou formou prostoru. Vacek považuje *genia loci* ve shodě s Christianem Norbergem-Schulzem (Norberg-Schulz 1994) za integrální vlastnost všech obyvatelných míst. Myšlenky Norberga-Schulze vychází především z pozdních Heideggerových přednášek a statí, ale Lukáš Vacek zasazuje koncept *genia loci* do širšího fenomenologického uvažování o místě (Patočka 1992) a do proudu přemýšlení o architektuře a ztrátě významu míst (Cacciari 1980,, Heynen 2005,, Virilio 2010). U Lukáše Vacka se téma *genia loci* propojuje s otázkou po identitě obyvatel a jejich vztahu k místu v časové perspektivě. Dialog či neustálá interpretace mezi obyvateli a místem představuje pro Lukáše Vacka formující faktor identity. Město se pod takovýmto pohledem stává čítankou, ve které lze číst vztahy mezi lidmi a místem a zejména mezi trváním a změnou.

Jiný ohled městské krajiny analyzuje na příkladu pražského hlavního nádraží Robert Kulmiński, který se ve své kapitole zamýšlí nad proměnou a významem tohoto místa a jeho specifickou časovostí. Zvláštní rys prostoru nádraží, prostoru míjení, příjezdů a odjezdů, ukazuje na příkladech z literatury i filmu, aby se následně zabýval krajinou nádraží, jeho novou podobou a specifiky jejího prožívání. Robert Kulmiński představuje čtenáři prožitek hlavního nádraží jako místa a snaží se nádraží po vzoru amerického geografa Yi-Fu Tuana (2003) zachytit tak, jak jej zakoušíme všemi smysly. V teoretické rovině pak propojuje zážitek místa s konceptem ne-míst (Augé 1995), míst zbavených antropologické kvality, míst, která nejsou vázána na své okolí a která postrádají možnost utváření snadné vazby mezi nimi a lidmi. Text Roberta Kulmińskiego je tak možné číst jako zrcadlo textu Lukáše Vacka, jako analýzu místa, které postupně ztrácí svůj *genius loci*.

Na panelová sídliště jako jeden z prvků české (československé) městské krajiny se zaměřil ve své kapitole Martin Veselý. Zvláštní krajina panelákových měst, kterou někdy zatracujeme, někdy bereme na milost, představuje typický rys (nejen) českých měst. Ve svém textu Martin Veselý rekapituluje myšlenkové pozadí, které

vedlo k výstavbě panelákových sídlišť v Československu, a doplňuje jej citacemi z urbanistických i kulturně-historických prací o československých sídlišťích. Martin Veselý v textu zaujímá normativní roli a snaží se o kritické zhodnocení tohoto typu městské krajiny na rovině prostorové i sociokulturní.

Krajině neměstské se ve svém článku věnuje Petra Červinková, která analyzuje drobné sakrální památky na Šluknovsku. Drobné památky bývaly typickým prvkem zdejší krajiny a doposud lze zdobené plechové kříže v krajině nalézt a zdokumentovat, jak činí i autorka. Tomáš Hájek ve společné knize s Irenou Bukačovou o drobných památkách píše, že drobné památky mohou být také lokalizovanou utopií. V setkání s drobnou památkou „člověk cítí monumentální, prostě, jest'... člověk se nachází nejbližší domovu v jeho přirozeném pojmu [...] člověk nazírá, že mimo oficiální čas je něco a ne nic“ (Hájek 2000: 91). V minulosti mívaly drobné stavby v krajině funkce pamětní, smírčí, náboženské apod., byly součástí každodennosti. Dnes je tomu jinak. Nyní jdeme „k drobným památkám pro bezprecedentní zkušenost, které můžeme rozumět jen my lidé globální éry. Drobná památka pro nás naopak znamená vyjití z každodennosti. Zkušenost jednotlivce s drobnou památkou můžeme popsat jako existenciální, související s určením přirozeného světa v rámci globální kultury, s možností paralelní polis v globálně kontrolovaném světě, s možností nalezení Utopie“ (Hájek 2002: 33).

Petra Červinková naopak zasazuje šluknovské plechové kříže do souvislosti s konceptem paměti krajiny a snaží se ukázat, jakým způsobem nás tyto konkrétní památky spojují s naší minulostí. Petra Červinková považuje drobné památky za možnost cesty k minulosti a paměti krajiny skrze odhalování typologií, způsobů a důvodů jejich vzniku.

Všechny tyto texty pomáhají odhalovat vztah mezi krajinou a elementy, ze kterých vyvstává. Krajina je tvořena jednotlivými materiálními prvky (jakou jsou drobné památky nebo panelové domy), přesto, jak ukazují Lukáš Vacek s Robertem Kulmiňským, tyto jednotlivé prvky překračuje. Stejně jako genius loci vyvstává krajina z jednotlivých elementů a její „duch“ vzniká z materiálních specifik těchto prvků, jako celek propojující materiální s emocionálním tyto prvky do značné míry přesahuje a přežívá, snad právě díky formování vazby mezi ní a lidmi, díky její antropologické kvalitě.

Krajina jako problém (nejen transcendence)

Krajina jako fyzické či materiální pojetí místa bývala podstatnou součástí dějepisu jako kontext, jeviště, scéna. Proměna tohoto uvažování přichází až se školou *Annales*, u jejichž představitelů se krajina stává čímsi víc než prázdnou scénou, jak je vidět zejména v práci Fernanda Braudela o Středomoří (Braudel 1949, blíže o krajině jako jevišti historie viz Pauknerová 2013).

Krajina přesahuje své elementy, a tím pádem přesahuje také nás, má svoji vlastní dynamiku. Vlastní dynamika krajiny se projevuje geologickými procesy, jejichž trvání a cykly překračují život jedné i více lidských generací. Dynamika krajiny se však projevuje také jako schopnost jednání krajiny vůči lidem, schopnost vybuzovat emoce, navazovat vazby, vzbuzovat vášně, pudit k jednání. Krajina může být nahlížena jako celek (snad i organismus), jehož jsme součástí a jenž má vůči nám své vlastní jednání (*agency*).

Na jednu stranu člověk krajinu přetváří: staví v ní domy, silnice, pěstuje obilí, pase krávy, těží uhlí, na druhou stranu krajina funguje jako určitý samoregulační systém, který má vlastní kybernetiku a tíhne k rovnovážnému stavu (viz Sádlo 1994). Člověk tak v krajině zakouší dvojí pohyb – své působení a působení krajiny na něj (viz také Valenta 2008).

První pohyb – působení člověka na krajinu lze číst ve všech příspěvcích předkládané knihy, ať už jde o studie tvorby barokní krajiny na Slánsku v kapitole Josefa Kadeřábka a Zuzany Skořepové nebo případ utváření tří krajin kolem tří klášterů v příspěvku Milana Hlinomaze. Tento pohyb v krajině – působení člověka na krajinu – odpovídá konceptem tzv. *taskscape* Tima Ingolda (1993). *Taskscape* představuje sumu všech úkolů či aktivit (*tasks*), které jedinec či společnost vykonávají. Ingold chápe všechny aktivity v krajině jako vzájemně provázané, na sebe napojené a *taskscape* pak představuje sociálně konstruovaný prostor lidské aktivity, jeden z pólů krajiny nesený právě oním prvním pohybem v krajině – působením člověka v / na ní. Síť činností a vztahů, která ovlivňuje fyzický, materiální (ale i historický a sociální) tvar krajiny, celá *taskscape* může nalézt svůj výraz v konkrétní aktivitě, skrze kterou je pak možné celý pohyb působení člověka na krajinu odhalovat a studovat. Příkladem může být plavení dřeva v kapitole Terezy Blažkové, nebo například výstavba družstevních sušáren v kapitole Jana Vtípila. Plavení dříví i sušení čekanky je aktivita, která výrazně ovlivnila v obou kapitolách popisované krajiny, zejména

z důvodu zapojení těchto aktivit do širší sítě socioekonomických vazeb a vztahů, které tak na dálku dané krajiny i život lidí v nich formovaly.

O působení krajiny na člověka – druhém pohybu – se uvažuje méně běžně, přestože každý turistický průvodce opěvuje krásy toho či onoho kraje a lidé jezdí za určitou krajinou přes půl světa, aby ji zažili a zakusili. O působení krajiny na člověka se zajímá estetika (Stibral – Dadejík – Zuska 2009) i humánní geografie (Tuan 1974), ale také psychologie nebo biologie (např. Stibral – Stella 2009). Terén krajiny ovlivňuje způsoby osídlení, směry, kterými vedou cesty, a způsoby, jak se daná krajina využívá. S tímto druhým pohybem v krajině zachází několik kapitol knihy, ale nejvýrazněji je rozveden v kapitole Tomáše Boukala o posvátných místech obyvatel západní Sibíře a v kapitole Miloše Sládka o sakrální a desakralizované krajině.

Oba dva přístupy, ať se autoři zaměřují na působení člověka na krajinu či se dotýkají působení krajiny na člověka, však spojuje akcent na dynamické pojetí krajiny. Žádná z kapitol nezachází s krajinou jako se statickým obrazem, ale spíše jako s procesem, v jehož rámci se odehrává a vyjednává formování vztahu mezi člověkem a krajinou.

Hana Daňková ve své kapitole o výstavbě kolektivního domu v Litvínově v 50. letech 20. století naráží na krajinu a její působení hned na dvou rovinách. Ukazuje, že umístění experimentálního kolektivního domu v krajině bylo dáno propojením specifických požadavků a konkrétních vlastností okolní krajiny. Zároveň i samotný dům je však možné vnímat jako člověkem vybudovanou modernistickou, utopickou krajinu (město v domě), jejímž účelem bylo prostřednictvím působení materiálního prostředí (sic!) stvořit lepšího, socialistického člověka. V případě Koldomu tak narážíme na záměrné využívání onoho druhého pohybu v krajině a zároveň na vizi o možné transcendenci krajiny (domu, města v domě) v něco víc než jen materiální prostředí a souhrn jednotlivých elementů. Celek domu měl překročit svou materialitu a prostřednictvím svého ducha (genius loci?) přetvořit lidi, kteří jej obývali.

Jiným příkladem krajiny jako dvojího pohybu a působení je i kapitola autorů Tomáše Klimka a Pavla Boliny, kteří analyzují, do jaké míry ovlivňují zaniklé cesty dnešní podobu krajiny. Jejich přístup je možné vnímat jako implicitní snahu o pochopení vzájemného působení člověka a krajiny. Krajina pro člověka otevírá určité směry průchodnosti, které pak člověk dále rozvíjí, čímž krajinu proměňuje. V rámci

procesu změny však procházení krajinou danými otevřeními může ustat, krajina je však v sobě nese dále jako možnost i jako odkaz k minulosti.

Václav Kozina se ve své kapitole také zabývá dvojím pohybem vztahu a ovlivnění v krajině. Na příkladu kácení stromů jako reakci na možné (i když neopodstatněné) hrozby, které prvky krajiny mohou přinést zájmům jednotlivých skupin lidí, je vidět komplikovanost vztahů mezi člověkem a krajinou. Kácení stromů podél silnic či uvnitř měst jako výraz současného „kontraarboristického“ myšlení, které v krajině nadřazuje automobil nad přírodní prvky, nejen poodhaluje míru, do jaké je krajina ovlivněna člověkem na základě působení krajiny a jejích prvků na člověka (hrozba stromů). Václav Kozina totiž vlastně poukazuje na velmi důležitou skutečnost, že krajina a její elementy začínají být čím dál silněji vnímány jako „problém“ (například pro další rozvoj automobilismu). S ohledem na bytostný vztah mezi krajinou a člověkem je takovýto přístup ke krajině nejen potenciálně velmi nebezpečný, paradoxně se také stává zajímavým odborným problémem pro antropologii, jak dokládá i Kozinova kapitola.

Krajina jako antropologická čítanka i výzva

Předkládaná kniha je stejně mnohvrstevnatá jako krajina sama. Jednotlivé kapitoly spolu tematicky i teoreticky v mnohém souzní. Různorodost přístupů i témat však ukazuje, jak bohaté téma může krajina pro antropologii a příbuzné obory společenských věd představovat. V poslední době se krajina jako taková stává nejen tématem, jako pro některé kapitoly včetně této úvodní, ale hlavně terénem, který představuje zatím zdánlivě nevyčerpatelnou studnici dílčích témat. Krajinu tak můžeme vnímat jako čítanku, odkud se lze pokoušet číst o vztazích mezi konkrétními lidmi a společenstvími a světy, kde žijí, jak je vnímají a přetvářejí, a jak svět, krajina kolem nich přetváří je. Stejně tak ji můžeme vnímat jako čítanku nabízející na obecné rovině antropologii možnost hlubšího a mnohvrstevnatějšího čtení světa kolem nás, rozšíření obzoru a prohloubení zájmu.

Krajina však (nebo právě proto) představuje problém, výzvu antropologii. Stejně jako krajina překračuje elementy, z kterých sestává, překračuje i člověka samotného. Antropologie se musí naučit zacházet s mnohvrstevnatostí krajiny i se skutečností, že právě transcendence krajiny bude mít za následek stále větší přibližování se

antropologie (krajiny) k ostatním společenskovedním disciplínám zabývajících se krajinou. Tomuto přibližování se je možné se bránit, je možné stavět disciplinární hranice a snažit se obývat jen přísně vymezená disciplinární území. Nebo je možné se onomu přibližování a následnému překračování hranic a omezení vydat všanc s tím, že povede právě k rozvoji hlubšího a zároveň mnohovrstevnatějšího rozumění světa kolem nás.

Krajina právě díky své mnohovrstevnatosti umožňuje propojovat témata a přístupy zřídka propojované, otevírat dveře zřídka otevírané. Je jen na antropologii, jak se k takové možnosti postaví.

Použitá literatura

- Augé, M. (1995): *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London & New York: Verso Books.
- Braudel, F. (1949): *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris: A. Colin.
- Bender, B. (1998): *Stonehenge: Making space*. Oxford: Berg.
- Bender, B. (2002): *Time and landscape*. *Current Anthropology* 43 (Supplement), s. S103–S112.
- Cacciari, M. (1980): *Eupalinos or Architecture*. *Oppositions* 21, s. 106–116.
- Cílek, V. (2005): *Krajiny vnitřní a vnější*. Praha: Dokořán.
- Classen, C. (ed.) (2005): *The Book of Touch*. Oxford: Berg.
- Cosgrove, D. (1984): *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Cosgrove, D. – Daniels, S. (eds.) (1990): *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duncan, J. (1990): *The city as text: The politics of landscape interpretation in the Kandyan kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duncan, J. – Duncan, N. (1988): *(Re)reading the landscape*. *Environment and Planning D: Society and Space* 6, s. 117–126.
- Gibas, P. – Pauknerová, K. (2009): *Mezi pravěkem a industriálem: několik poznámek k antropologii krajiny*. *Český lid* 96 (1): 131–146.
- Gojda, M. (2000): *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny*. Praha: Academia.
- Hadač, E. (1982): *Krajina a lidé*. Praha: Academia.

- Hájek, T. (2000). Drobné památky jako novodobá fascinace. In: Hájek, T. – Bukačová, I. Příběh drobných památek. České Budějovice: Jaroslav Bárta, Studio JB.
- Hájek, T. (2002): Zaniklá jednota člověka a drobné památky. NIKA, Časopis pro ochranu přírody a životního prostředí 23(1), s. 32-33.
- Hájek, P. (2008): Jde pevně kupředu naše zem: Krajina českých zemí v období socialismu 1948-1989. Praha: Malá Skála.
- Hájek, P., (ed.) (2003): Krajina zevnitř. Praha: Malá Skála.
- Hejzlar, J. (2010). Čínská krajinomalba. Praha: Aventinum.
- Heynen, H. (2005): Architektura a modernost. In: Kratochvíl, P. (ed.): O smyslu a interpretaci architektury. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová v Praze.
- Heynen, H. (1999): Architecture and Modernity: A Critique. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Hirsch, E. – O'Hanlon, M. (eds.) (1995): The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space. Oxford: Clarendon Press.
- Howes, D. (ed.) (2004): Empire of the Senses: The Sensual Culture Reader. Oxford a New York: Berg.
- Ingold, T. (1993): The Temporality of the Landscape. World Archaeology 25(2), s. 24-174.
- Kyselka, I. (2007): Architektura krajiny a rekreace: architektura a urbanismus krajiny a zeleně. Ostrava: VŠB – Technická univerzita Ostrava.
- Lapka, M. (2009): Úvod do sociologie krajiny. Praha: Karolinum.
- Low, S. (2003): Embodied space(s): anthropological theories of body, space, and culture, Space & Culture, Vol. 6, No. 1, s. 9-18.
- Löw, J. (2011): Aplikovaná ekologie: krajina, krajinná a sídelní kompozice, krajinný ráz. Brno: Vysoké učení technické v Brně, Fakulta architektury.
- Löw, J. – Míchal, I. (2004). Krajinný ráz. Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce.
- Matoušek, V. (2010): Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální. Praha: Agentura KRIGL.
- Norberg-Schulz, Ch. (1994): Genius loci, k fenomenologii architektury. Praha: Odeon.
- Okely, J. (2001): Visualism and landscape: Looking and seeing in Normandy. Ethnos 66 (1), s. 99-120.
- Patočka, J. (1992): Přirozený svět jako filosofický problém. Praha: Československý spisovatel.
- Pauknerová, K. (2013): Krajina. In: Storchová, L. et al.: Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě. Praha: Scriptorium, s. 356-364.
- Rodman, M. (1992). Empowering Place: Multilocality and Multivocality. American Anthropologist 94 (3), s. 640-656.
- Sádlo, J. (1994): Krajina jako interpretovaný text. In: Beneš, J. – Brůna, V. (eds.): Archeologie a krajinná ekologie. Most: Nadace Projekt Sever 1994, s. 47-54.

- Sádlo, J. – Hájek, P. – Pokorný, P. – Dreslerová, D. – Cílek, V. – Daňhel, J. (2005): *Krajina a revoluce Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny Českých zemí*. Praha: Malá Skála.
- Schama, S. (2007): *Krajina a paměť*. Praha: Argo, Dokořán.
- Stibral, K. – Stella, M. (2009): *Opravdu máme rádi savanu? aneb Biopsychologická východiska vnímání krajiny*. In: Klvač, P. (Ed.): *Člověk, krajina, krajinný ráz*. Brno: Masarykova univerzita, FSS, Katedra environmentálních studií, s. 8–21.
- Stibral, K. – Dadejík, O. – Zuska, V. (2009): *Česká estetika přírody ve střeoevropském kontextu*. Praha: Dokořán.
- Tilley, Ch. (2004): *The materiality of stone: explorations in landscape phenomenology 1*. Oxford: Berg.
- Tilley, Ch. (2008): *Body and image: explorations in landscape phenomenology 2*. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Valenta, J. (2008): *Scénologie krajiny*. Praha: Kant pro AMU, Disk. Malá řada; sv. 5.
- Vorel, I. – Kupka, J. (eds.) (2008): *Aktuální problémy ochrany krajinného rázu: sborník příspěvků z odborného semináře [konaného 12. listopadu 2007 v Kongresovém centru Masarykovy koleje ČVUT v Praze*. Praha: Centrum pro krajinu.
- Tuan, Y. (2003): *Space And Place: The Perspective of Experience*, Minesota: Minesota Press.
- Tuan, Y. (1974): *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. Columbia: Columbia University Press.
- Virilio, P. (2010): *Estetika mizení*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Weber, B. (ed.) et al. (1981): *Die Alpen in der Malerei*. Rosenheim: Rosenheimer.

Krajina a literatura: O dvou způsobech „bytí v prostoru“

Martin Charvát

Klíčová slova

Deleuze - Kafka - tělo - krajina - pohyb

Shrnutí

Studie analyzuje dva způsoby „bytí v prostoru“. Vychází přitom z koncepce hladkého a rýhovaného prostoru, předložené Gillesem Deleuzem a Félixem Guattarim v knize Tisíc plošin. Hladký prostor je neustálou změnou, je to prostor afektů, intenzit. Principem rýhovaného je však organizace a symetrie. Oba prostory zároveň existují jen jako směs obou. Takto konceptuálně uchopený prostor je východiskem pro určité pojetí literární reprezentace uchopené jakožto rozlišení dvou způsobů psaní. Tématem je tedy jisté zaujetí prostorem v rámci jeho specifického přepisu v krajině literatury manifestováno na příkladech Kafky, Manna a amerických beatníků.

Úvod

Deleuzova a Guattariho koncepce prostoru jakožto prolínání se hladkého a rýhovaného je v této studii východiskem pro rozlišení dvou způsobů „bytí v prostoru“ ilustrovaném na příkladech z oblasti literatury. Krajina zde zastává významné postavení. Uvidíme, že je podmínkou možnosti úniku z rýhovaného prostoru zalo-

ženého na organizaci a symetrii, a to ve dvou, vzájemně velice si blízkých ohledech. Z topografického hlediska dochází v krajině k deteritorializaci, k přeskupování se, k úniku z roviny konzistence. Tento motiv se snaží ilustrovat první část textu. Krajinu lze ale pojmout také jako metaforu těla zbaveného mocenského působení orgánů. Tělo se tak stává krajinou, která je průsečíkem intenzit a afektů.

Hladké a rýhované

Nejdříve si shrňme, co o hladkém a rýhovaném Deleuze s Guattarim říkají. Hladký a rýhovaný prostor nemají tutéž povahu: jeden je prostorem kočovným, druhý prostorem usedlým. Hladký prostor je prostorem afektů, obsahuje „*intenzity, větry, hluky, síly a vlastnosti, zvukové a taktilní síly, jako je tomu v poušti, stepi nebo ledu (...) Tělo bez orgánů místo organismu a organizace*“ (Deleuze – Guattari 2010: 547) (...) *Hladké je neustálá změna, kontinuální vývoj formy*“ (tamt.: 546). Archetypem hladkého prostoru je moře, které však bylo jako první podřízeno přísnému rýhování skrze astronomické a geografické vymoženosti.

Oproti tomu rýhované je to, co „*přetíná stálé a proměnlivé, co uspořádává a řadí rozdílné formy*“ (tamt.: 546). Rýhovaný prostor je prostorem, ve kterém vládne princip velkých strukturálních řezů a organizace, je to prostor absolutně traktovatelný podle struktury vztahů. Směřování k rýhovanému je lidskou přirozeností. Eliade popisuje (Eliade 1993), jak každý neobydlený prostor musí být „kosmizován“, zryhován určitým symbolickým aktem.¹ Ale nejlepším příkladem lidské touhy po tvrdé segmentaritě, po geometrizaci prostoru, je novověká věda.

Člověk se totiž, jak píše Descartes, který stojí u jejích kořenů,² může stát jakoby pánem a vlastníkem přírody, za předpokladu, že pochopí zákony, které do ní Bůh vložil (Descartes 1992). Takto lze přetvořit přírodu k lidskému užitku, můžeme ji užívat, jak se nám zachce. Člověk, vycházející z čisté evidence sebe sama (Descartes 2003) je pojmán jako nadřazený svým předmětům; právě on, jakožto cogito,

1 Nebo také samotná sociální trojčlennost ve starověkém světě, jak je tematizovaná Dumézilem, je zářným příkladem procesu rýhování (Dumézil 1997: 69–95).

2 O vědě Deleuze a Guattari dodávají: „*Hlavní věda neustále potřebuje inspiraci od menšinového; ale menšinové by nebylo ničím, kdyby nečelilo nejvyšším vědeckým požadavkům a nepřizpůsobovalo se jim*“ (Deleuze – Guattari 2010: 555). Tedy i zde vládne princip směsi: neustálého a vzájemného se prolínání.

je spolehlivým základem „zjevujícího se světa“ (Patočka 2009: 19) a matematika se stává prostředkem k ovládnutí přírody. Matematika svět transformuje, mění, činí jej ovladatelným.

Deleuze s Guattarim dále tvrdí, že v rámci hladkého a rýhovaného prostoru existují dva odlišné pohyby: „Jeden, který rýhuje hladké, a druhý, který hladké rekonstruuje na základě rýhovaného“ (Deleuze – Guattari 2010: 549). Jedná se tedy o problematiku bytí v prostoru, problematiku cestování: „Cestovat hladce nebo rýhovaně, myslet stejně (...) Ale vždy jsou tu přechody od jednoho k druhému, přeměny jednoho ve druhé, převrácení (...) Cestovat hladce je veskrze stávání se, obtížné a nejisté (...) všechno stávání se odehrává v hladkém prostoru“ (tamt.: 551; 556).

Takto představené „definice“ jsou však jen určitou idealitou, a to proto, že oba prostory existují vždy jen jak jako směs: „Hladký prostor je neustále překládán, křížován do rýhovaného prostoru, rýhovaný prostor je pořád přenášen, navracen do hladkého prostoru“ (tamt.: 542).

Problematika prostoru a pohybu hraje v Deleuzeově (a Guattariho) filosofii zásadní úlohu. Zejména proto, že je spjata s pojmy, jako je „stávání se“, „linie úniku“, „rovina konzistence“ či „tělo bez orgánů“. Hladký prostor je totiž prostorem stávání se, je opuštěním roviny konzistence. Je prostorem deteritorializace, přeskupování, pohybu, nomádství. V koncepci stávání se, se kterou v této studii budeme pracovat, se Deleuze inspiroval u stoické filosofie, zejména Bréhierovou studií o ní (Deleuze 2013: 14). Stoická logika je totiž založena na dění; centrální je událost, kolem níž se uspořádávají věci (např. „strom se zelená“), zdůrazňuje se dějový aspekt události.³ Stávání se je tak vlastně únikem z rýhovaného prostoru, stávání se znamená linii úniku z tvrdé segmentarity; je otázkou intenzity.

Pojem těla bez orgánů přejímá Deleuze od Artauda. I tělo (a vlastně jakékoliv uspořádání) je podle Deleuzeho nátlakem, struktura orgánů je synonymem pro

3 A například Benjamin Lee Whorf tvrdí, že jazyk Hopi je velice podobný moderní fyzice, protože popisuje dění (tj. stávání se): „*The Hopi microcosm seems to have analyzed reality in terms of EVENTS (or better „eventing“ /zvýraznil M. Ch./), referred to in two ways, objective and subjective. Objectively, and only if perceptible physical experience, events are expressed mainly as outlines, colors, movements, and other perceptible reports. Subjectively, both for physical and nonphysical, events are considered the expressions of invisible intensity factors, on which depend their stability and persistence, or their fugitiveness and proclivities*“ (Whorf 1956: 147).

mocenské působení. Tělo bez orgánů je tělo, které začne fungovat ne v souladu s pevně danou disciplinou a řádem; je osvobozené od orgánů – od moci a uniká jí (například skrze alkohol či drogy, nebo schizofrenii) (více viz Deleuze – Guattari 2010: 171–189, kdy je znovu kladen důraz na to, že se člověk tělem bez orgánů stává).

Hladký prostor, jehož je krajina zářným příkladem, a pohyb v něm, je tedy pevně spjat s možností úniku z prostoru rýhovaného, jehož principem je organizace a symetrie. A takto konceptuálně uchopený prostor je východiskem pro určité pojetí literární reprezentace pojaté jakožto zrcadelní dvou způsobů bytí v prostoru.

Kouzelný vrch Thomase Manna

Přesuňme se nyní ke *Kouzelnému vrchu* Thomase Manna. Samotný způsob Mannova psaní lze označit za rýhovaný. Hermetický román, nemožnost vystoupení, odlišného čtení, text je tvrdě strukturován. Stejně tak tomu je i v příběhu, který kniha předkládá.

Hans Castorp, hlavní hrdina románu, který je zvyklý žít v linii pevné segmentarity, v linii práce, kterou Deleuze a Guattari popisují jako uzavřený proces, opakující se ve stále stejném koloběhu (Deleuze – Guattari 2010: 217–233), přijíždí navštívit svého (zpočátku jen na několik dní; týden, dva) bratrance do horského sanatoria: „*Kterak si Hans neměl práce vážit? To by bylo nepřírozené. Za daného stavu věcí musila mu práce připadat nanejvýš úctyhodná, kromě ní v podstatě nic úctyhodnějšího nebylo, práce byla principem (...) absolutní hodnotou času, sama sobě otázkou i odpovědí*“ (Mann 1958: 47).

Bratranec bere Castorpův příjezd jako událost, vytržení ze stereotypu: „*Je to báječné, žes přijel (...). Přece jednou nějaká změna – to znamená – jisté přerušení a rozdělení té věčné, nekonečné jednotvárnosti...*“ (Tamt.: 23).

Sanatorium je institucí, která disciplinuje subjekty svým strukturovaným prostředím a kde tvrdě vládne ruka hlavního ošetřovatele. Castorp se tak setkává se segmentaritou mnohem tužší, než na jakou je zvyklý. V sanatoriu panuje tvrdá linie života (den je přesně strukturován) a odlišné pojetí času,⁴ což je spojeno právě s onou strukturací lidského „bytí zde“; nejmenší časovou jednotkou, kterou obyvatelé sanatoria počítají, je měsíc. A jediným únikem je smrt.

4 Analýzu *Kouzelného vrchu* jako románu o čase podal Paul Ricoeur (Ricoeur 2002: 17–201).

Prostředí působí na Castorpa, a nejen na něj, ale také na všechny návštěvníky, obluzujícím dojmem. Ihned dostane horečku a vrchní rada mu doporučí, aby se začal měřit. Castorp zpočátku vše bere jen jako hru a snaží se ospravedlnit si situaci: „*Snad jsem vykolejil z pravidelného pořádku*“ (Tamt.: 67). Avšak jaká iluze, Castorp se jen dostává do ještě pravidelnější pořádku. Zlom nastává v momentu, kdy jej bratranec přemluví, aby si koupil příkrývky, které používají obyvatelé sanatoria. V této chvíli segmentarita začíná vítězit a Hans Castorp tak vlastně téměř „bez boje“ přijímá místo v sanatoriu, podřizuje se a pobyt v Berghofu se mu stává rovinou konzistence.

Mann samozřejmě popisuje i možnost úniku. Veškeré možnosti jsou však neukončené (dokonce ani konec románu nenapovídá, že odjezd Castorpa ze sanatoria je uniknutím ze segmenarity; směřuje přímo na bojiště, neboli do prostoru absolutně rýhovaného – alespoň pro generály). Linie úniku je v *Kouzelném vrchu* spojena s krajinou a s halucinací přesně ve chvíli, kdy Castorp sejde z cesty, po které je zvyklý na vycházce chodit: „*Přešel lávku a usedl na ni, chtěje se pokochat pohledem na potůček (...) Ale sotva se pohodlně usadil, spustila se mu z nosu tak prudce krev, že neuchránil šaty od znečištění. Krvácení bylo prudké a úporné a zaměstnalo ho na půl hodiny (...) Posléze tam /na lavičce, pozn. M. Ch./ zůstal ležet (...) Pojednou mu připadalo, že se ocitá v dávné životní situaci (...) Cítil se tak mocně, bezvýhradně a takřka mimo prostor a čas přenesen do ,tam-tenkrát‘, že by se mohlo říci, že na lavičce u bystřiny leží neživé tělo a Hans Castorp že je daleko odsud, v dávném čase, na dávném místě, v situaci, jež byla při vši jednoduchosti smělá a opojná*“ (Tamt.: 146).

K úniku dochází v krajině, Castorp se sám krajinou stává a je komplexem pocítování, intenzit. Krev spuštěná z nosu indikuje opuštění těla, deteritorializaci. Jednotlivá časová, prostorová a objektivní určení jsou zatlačena do pozadí, ba dokonce se naprosto vytratila a toto jejich odevzdání zasahuje jednotlivce. V krajině se člověk přestává objektivovat, přestává být historickou bytostí, je vytržen ze světa, ve kterém panují strukturální řezy, je vytržen i ze sebe sama: „*Sníme s otevřenýma očima uprostřed jasného dne*“ (Deleuze – Guattari 2001a: 148), stává se, je zaplaven vlnou pocítování. V krajině dochází ke stávání se člověka, proniká do ní, ztrácí se v ní a vytváří se čistá intenzita typická pro hladký prostor, ve kterém se děje neustálá změna, afektivita a disorganizace.

Tato situace se však již nikdy nezopakuje v plné síle. Mann načrtává linii úniku, které je v celém románu soustavně zamezováno dostat se na povrch.

Alfred Döblin, německý expresionista, ve své povídce *Vražda pryskyřníku* popisuje něco velmi, velmi podobného. Pán v černém obleku je na procházce, „*tenká procházková hůlka v jeho pravici švihala přes stébla a květiny na okraji cesty a ukájela se květy*“ (Murphy 2010: 111). Následuje však moment nejistoty, ruka se zachvěje, proces ničení ustane a pán najednou ztěžka oddychuje a cítí podivnou tenzi, jejímž vyvrcholením je vražda pryskyřníku v lese. Prolínání hladkého a rýhovaného tuto tenzi v jednotlivci vytváří. A u Döblina, lépe řečeno u Fischera (onoho pána v černém obleku) vítězí prostor rýhovaný, jak píše Murphy: „*(...) po masakru spáchaném v lese vypadá Fischer rozčuchaně a nepořádně. Coby automatická reakce na šílenství situace se však prosadí protagonistovy typicky měšťácké hodnoty úhlednosti a racionálního pořádku*“ (Murphy 2010: 115). Návrat na cestu tak znamená návrat k úhlednému pořádku, k principu organizace: tělo, prošlé deteritorializací, se reteritorializuje, z chaotické události zpět ke každodennímu podvolení se symetrii.

Byrokratický stroj u Kafky

Podívejme se však na jiného Mannova současníka, na Kafku. V nedokončeném díle *Zámek* (Kafka 1989) se manifestuje iluzivnost hlavní postavy. Vždyť největším paradoxem románu je to, že ten, kdo je nadán mocí, ten, jehož prací je segmentarizovat, strukturovat, geometrizovat a rozřezávat prostor (hrdina K. je zeměměřič), se stane objektem ještě tvrdší linie, která je neosobní, která je vysoce abstraktním strojem (strojem zde míním vše, co přerušuje nějaký tok). K. tím, že byl zbaven tvrdší segmentaritou své způsobilosti (jak je o tom přesvědčen), ztrácí také svou subjektivitu. Úředník Klamm, který K.ovi neustále uniká, je samotný segment, vtělení zámku. Ženské postavy sice působí jako spojnice mezi K. a úřadem, Frída je spojena se segmentem úředníků, Olga se segmentem sluhů, ale jejich role vrcholí tím, že rozbíjí segment, na který jsou napojeny (Deleuze – Guattari 2001b: 117). Klamm sám nikdy není zastaven a podroben rozmluvě, jen manifestuje své bytí skrze různé pomocníky a zůstává ukryt za nekonečným principem zdvojení a ztrojení se úředníků (tam.: 89). K. je samozřejmě se zámekem v kontaktu skrze prostředníky, ať je to Barnabáš, který K.ovi doručuje dopisy ze zámku, či jeho pomocníci. Nejdůležitější se v tomto ohledu jeví postava starosty. Starosta, jakožto úředník, ztělesňuje byrokratický stroj a zároveň částečně odhaluje K.ovi principy fungování tohoto stroje.

Jedná se ovšem o „falešnou“ stopu. Starosta nepřipustí možnost špatného fungování úřadů a podotýká, že K.ův případ je jeden z těch nejmenších a nejnepatrnějších a vyjadřuje mrzutost nad K. ovým příchodem, který znamená další projednávání ohledně nutnosti přítomnosti zeměměřiče v oblasti.⁵

Jakkoli tedy starosta na první pohled hraje úlohu „záchytného bodu“, jedná se pouze o vnější zdání. Je součástí byrokratického stroje, který nepřipustí jakékoli pochybnosti či omyly. Tím, že K.ovi je částečně objasněna činnost úředního aparátu (a v jeho očích tedy potvrzena absurdnost celého soukolí), dodává se mu síly k tomu, aby vedl svůj „boj“ dále.⁶ K. od začátku přijímá pravidla hry, která jsou vytvořena neosobním abstraktním strojem.

Prostor, ve kterém se příběh *Zámku* odehrává, je, jako u Manna, uzavřený. Na první pohled by se mohlo zdát, že tomu tak není. Vždyť jeden hostinec ve vesnici je určen pro sedláky a druhý pro úředníky ze zámku. Těla sedláků jsou však zdisciplinována na nejvyšší možnou míru mocenským nárokem zámku na rýhování.⁷ Dokonce, jak říká místní učitel: „Mezi sedláky a zámkem není žádný rozdíl“ (Kafka 1989: 18).

Pokud v Mannově *Kouzelném vrchu* vládne pevnou rukou rada Behrens a jeho moc je naprosto zjevná, v *Zámku* se roztáčí abstraktní proces rýhování s nejasnostmi a nejednoznačnostmi, avšak právě proto stále více zdrcující. Místo aby se K. snažil najít linii úniku, tvrdohlavě se pouští boje s mocenským aparátem, místo toho, aby změnil kvalitu pohybu, jde v přímé linii, stopuje strukturální řezy a snaží se do nich proniknout. Proto je již od začátku odsouzen k neúspěchu, celý proces by mohl pokračovat donekonečna, nikdy se nezastavit. Kafkovy romány tak předvádějí složitý proces fungování byrokratického stroje, který je ze své podstaty neukončitelný (Deleuze – Guattari 2001b: 72).

Kafka a Mann artikuluji určitou zkušenost prostoru. Nutno dodat, že jimi popisované prostory jsou uzavřené a ohraničené, jde o komplexní stroje a v Kafkově

- 5 Podle starosty zeměměřič vůbec není nutný: „*Jste přijat jako zeměměřič, jak říkáte; ale my bohužel žádného zeměměřiče nepotřebujeme. Nebyla by tu pro něho vůbec žádná práce. Hranice našich drobných hospodářství jsou vymezeny, vše je řádně zaneseno v knihách*“ (Kafka: 1989: 71).
- 6 Již na začátku románu, ihned po příchodu do vesnice, K. uvažuje: „*(...) že o něm na zámku vědí všechno, co potřebují, zvážili poměr sil a s úsměvem přijímají boj*“ (Kafka 1989: 12).
- 7 „*K. ještě nikde neviděl úřad a život tak do sebe vpletené jako zde*“ (Kafka 1989: 70).

případě jsou veškeré únikové zatarasené. Pokud Castorp podléhá segmentaritě mnohem „přirozeněji“ než K., je tomu tak kvůli intenzitě odporu: Castorp ze začátku vše bere jako hru, K. je od prvního momentu odhodlán k boji, a proto je vítězství byrokratického aparátu značnější než v případě Mannova románu.

Zdá se tak, že právě uzavřenost a ohraničenost jsou základními charakteristikami rýhovaného prostoru. A viděli jsme, že u Manna a Döblina je možností úniku z takto hermeticky (a racionálně) uzavřeného prostoru krajina. Krajina v protikladu k městu.⁸ V krajině dochází k deteritorializaci, v krajině dochází k opuštění mocenského působení, k přeskupování, krajina je průsečíkem intenzit a linií úniku.

Je ale nutné hladké pojímat čistě topograficky neboli tak, že by pouze v krajině docházelo ke stávání se?

Tělo jako krajina

Vraťme se znovu ke Kafkovi. Romány jednotlivé linie úniku zamezují. Jak je to ale s povídkami? Mannova (a Döblinova) linie úniku se odehrává skrze krajinu, kde dochází ke k opuštění roviny konzistence. Oproti tomu je v Kafkových povídkách deteritorializace spjatá s neustálým stáváním se zvířetem.⁹ Je tedy nutno obejít se bez pojmu krajiny? Jsem přesvědčen, že nikoli. Pokud krajinu totiž uchopíme jako metaforu těla, velice zřetelně se nám ukáže dění hladkého prostoru.

V povídce *Proměna* (Kafka 2005) se Řehoř Samsa jednoho rána probudí jako brouk. Stal se hmyzem. Vytvořil si únikovou linii, nikoli před svým otcem (jak vždy rády zdůrazňují psychoanalytické interpretace Kafkova díla), ale kvůli tomu, aby našel východisko před tím, čemu otec uniknout nedokázal: před prokuristou,

8 Město se jeví jako rýhovaný prostor par excellence, například i Descartes mluví o uspořádanosti a kráse měst vzniklé z racionality jednoho architekta (Descartes 1992). A, již zmiňovaný Alfred Döblin v románu *Berlín, Alexandrovo náměstí* (Döblin 1968) ukazuje, jak kriminálník, který se po návratu z vězení snaží uniknout podsvětí, je znovu stále strháván do koloběhu života v podzemí. Zdánlivě hladký prostor (podzemní život zlodějů a darebáků) uvnitř města tak vykazuje tvrdší segmentaritu než život každodenního městského člověka. A také dodejme, že klasický realismus balzakova typu je vystaven na karteziánské důvěře v sebe sama (Bílek, Papoušek: 2011: 76).

9 Stávání se zvířetem není metaforou, alegorií či symbolem (Deleuze – Guattari 2001b: 67).

obchodem, úředníky (Deleuze – Guattari 2001b: 25).¹⁰ Pohybuje se pouze v prostoru svého pokoje, což však intenzivní deteritorializaci nebrání: stávání se se děje jako únik na místě skrze proměnu lidského těla v tělo zvířecí. Samsa však sám tuto linii přerušil, upne svou touhu na portrét dámy v kožešinách; poslední teritorializovaný předmět v pokoji (tam.: 27). Řehoř tedy nepřijímá „bytí broukem“ ve všech ohledech a tím tak zamezuje dovršení úniku. Něco je však velmi podstatné: deteritorializace skrze tělesnost, tj. nikoli jako místní pohyb, nýbrž jako pohyb kvalitativní. Tělem jako krajinou prostupují jednotlivé afekty: „*Stávání-se-zvířetem je nehybná cesta, cesta na místě, kterou lze prožít a uchopit jen v intenzitě*“ (tam.: 66–67).¹¹

Rozervání těla je pro Kafka důležité i po stránce osobní. Propuknutí nemoci (Tbc) je „skoro úlevou“ (Wagenbach 1967: 125), je možností úniku na „poušť“, vyměněním se z hrozby svazujícího manželského soužití a přesídlením na kvalitativně jinou linii bytí; je přesídlením na linii psaní.

Závěr

Možnosti těla, které Kafka naznačuje, na poněkud jiné úrovni „dopracovávají“ američtí beatnici, zejména mám na mysli Williama S. Burroughse. Jeho román *Nahý oběd* (Burroughs 2003) je šílenou vizí. Neuvěřitelnou spleť stávání se a dění. Text je plný rozpínajících se tělesných orgánů vystupujících těla jedince, droga je nástrojem k vymanění se z neustále dohledu a pohledu byrokratického aparátu, bez ohledu na prostor, ve kterém se člověk nachází. Droga je nástrojem k dosažení určitého bodu vesmíru, ze kterého lze již jen pozorovat. Abrupce těla jako rozervání rýhovaného. Abrupce těla jako zbavení se mocenské a omezující funkce orgánů a stávání se krajinou plnou intenzit a změn. Tělo bez orgánů. Krajina afektů a pocítování. Únik a východisko. Stávání se.

Jeden pohyb, nekonečný a jednotvárný. „Bytí v prostoru“ určované podlehnutím uzavřenému segmentu založeném na principu rýhování. Druhý pohyb. Změna, únik, stávání se. Hladké. Deteritorializace. Dva způsoby „bytí v prostoru“.

10 I Deleuze s Guattarim mluví o úniku z rodinného trojúhelníku, primární je však pro ně trojúhelník úřední a obchodní, se kterým koliduje Řehořovo stávání se broukem (Deleuze – Guattari 2001b: 27).

11 Ovšem zvíře je stále příliš teritorializované, individuální (Deleuze – Guattari 2001b: 69–70), a tudíž Kafkovy romány stávání se zvířetem opouštějí a zrcadlí mechanismy složitějšího byrokratického aparátu.

Použitá literatura

- Bílek, Petr. A. – Papoušek, V. (2011): *Cosmogonia: alegorické reprezentace „všeho“*. Praha: Akropolis.
- Eliade, M. (1993): *Mýtus o věčném návratu*. Praha: Oikoymenh, přel. E. Streibingerová.
- Deleuze, G. – Guattari, F. (2001a): *Co je filosofie?* Praha: Oikoymenh, přel. M. Petříček jr.
- Deleuze, G. – Guattari, F. (2001b): *Kafka. Za menšinovou literaturu*. Praha: Herrmann & synové, přel. J. Hrdlička.
- Deleuze, G. (2013): *Logika smyslu*. Praha: Nakladatelství Karolinum, přel. M. Petříček jr.
- Deleuze, G. – Guattari, F. (2010): *Tisíc plošin*. Praha: Herrmann & synové, přel. M. C. Caporale.
- Descartes, R. (2003): *Meditace o první filosofii*. Praha: Oikoymenh, přel. P. Glombíček, T. Marvan, P. Zavadil.
- Descartes, R. (1992): *Rozprava o metodě*. Praha: Svoboda, přel. V. Szathmáryová-Vlčková.
- Dumézil, G. (1997): *Mýty a bohové Indoevropanů*. Praha: Oikoymenh, přel. I. Budil.
- Murphy, R. (2010): *Teoretizace avantgardy*. Brno: Host, přel. M. Pokorný.
- Patočka, J. (2009): *Fenomenologické spisy II*. Praha: Oikoymenh.
- Ricouer, P. (2002): *Čas a vyprávění II*. Praha: Oikoymenh, s. 175–201, přel. M. Petříček jr.
- Wagenbach, K. (1976): *Franz Kafka*. Praha: Mladá Fronta, přel. J. Čermák a V. Kafka.
- Whorf, B. L. (1956): *Language, Thought and Reality*. New York: The Massachusetts Institute of Technology, eds. J. B. Carroll.

Použité prameny

- Burroughs, W. S. (2003): *Nahý oběd*. Praha: Maťa, přel. J. Rauvolf.
- Döblin, A. (1968): *Berlín, Alexandrovo náměstí*. Praha: Odeon, přel. K. Jiroudková.
- Kafka, F. (2005): *Proměna*. Praha: Vyšehrad, přel. V. Kafka.
- Kafka, F. (1989): *Zámek*. Praha: Odeon, přel. V. Kafka.
- Mann, T. (1958): *Kouzelný vrch I*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, přel. J. Fučíková.

KRAJINA MĚSTA

Genius loci: integrální součást městského prostoru

Lukáš Vacek

Klíčová slova

identita - město - místo - prostor - čas

Shrnutí

Genius loci je mnohorozměrný fenomén, který označuje význam místa, který není v prostoru viditelný. Přestože se může jevit spíš jako společenskovední abstraktum, jedná se o integrální vlastnost místa, jeho schopnosti zprostředkovat prostor jako významuplný. Je podmíněn hledisky prostorovými i neprostorovými, v silné vazbě na trvání a proměny místa v čase. *Geniem loci* se lze tedy zabývat jako relevantním urbanistickým předmětem. Pro urbanismus je výzvou uchopit jeho zákonitosti a podmíněnosti. Tématem kapitoly je vztah fenoménu *genia loci* a utváření městského prostoru. Odhaluje prostorové aspekty identity městského prostoru, vztah mezi identitou, formou a časem.

1. Úvod

Tématem této kapitoly je shrnutí pohledu na identitu místa, vycházejícího z aplikace fenomenologického přístupu ke světu. *Genius loci* je pojímán jako **integrální vlastnost** městského prostoru. Tato perspektiva je poněkud vzdálená od běžného chápání *genia loci* - neviditelného a fascinujícího „ducha místa“, který se více zjevuje